

پیروزی انقلاب اسلامی ایران، سرآغاز دوران جدیدی برای فقه شیعه^۱

محمد امین فرد^۱

چکیده

هدف: علم فقه در تاریخ بیش از 1400 ساله خود، مثل سایر علوم، با توجه به علل و عوامل زیادی فراز و نشیبهایی داشته و با عنایت به ویژگی‌های چندی، به دوران مختلفی تقسیم شده است. صاحب‌نظران در تعداد و چگونگی ادوار فقه هم‌رای نیستند و نویسندگان کمی تصریح کرده‌اند که پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، دوران جدیدی برای فقه شروع شده است و حتی اینها نیز ویژگی‌های فقه در این دوره را (مثل سایر ادوار فقه) برنموده‌اند. هدف این مقاله اثبات شروع این دوره بود. **روش:** روش پژوهش حاضر، توصیفی - تحلیلی به روش کتابخانه‌ای است. **یافته‌ها:** محقق ضمن اشاره‌ای گذرا به ادوار مختلف فقه از دیدگاه صاحب‌نظران این عرصه، دریافت که با توجه به ویژگی‌های ذیل، پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران سرآغاز دوران جدیدی برای فقه تشیع محسوب می‌شود: 1. طرح مباحث بسیار زیاد جدید فقهی، به ویژه ولایت مطلقه فقیه؛ 2. ورود فقه به همه عرصه‌های اجرایی کشور؛ 3. ظهور فقیهان برجسته و در رأس همه امام خمینی(ره)؛ 4. تحولات همه‌جانبه کمی و کیفی حوزه‌های علمیه و ورود فقه و فقها به دنیای مجازی و صدا و سیما؛ 5. ازدیاد تألیفات فقهی منتشره، به ویژه به صورت مجله و نرم‌افزار. **نتیجه‌گیری:** ثابت شد که پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، دوران جدیدی برای فقه شروع شده است.

واژگان کلیدی: فقه شیعه، دوره، انقلاب اسلامی ایران، عرصه‌های اجرایی، حوزه‌های علمیه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دریافت مقاله: 96/12/24؛ تصویب نهایی: 97/09/22

1. دکترای فقه و مبانی حقوق اسلامی از دانشگاه فردوسی مشهد، دانشیار گروه فقه و حقوق اسلامی دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان/ نشانی: تبریز؛ چهارراه آبرسان، دانشگاه تبریز، دانشکده الهیات و علوم اسلامی / نامبر: 33377471 /

Email: aminfard11@gmail.com

الف) مقدمه

دین، کامل‌ترین برنامه زندگی انسان است که از سوی خدای متعال نازل شده تا بشر با اجرای آن به سعادت دنیوی و اخروی برسد. چگونگی فهم و اجرای این برنامه و تعامل آن با حکومت و برخی مؤلفه‌های بشری، در طول زمان تحت تأثیر عوامل چندی، فراز و نشیب داشته و گاهی در اوج و گاهی کمی پایین‌تر بوده است. نوع حکومت، میزان رشد علمی مثل حدیث، تفسیر، اصول فقه و احیاناً سایر علوم، وجود انسانهای فرهیخته و اندیشمندی که در حوزه فهم فقه فعالیت داشته‌اند، تشکیلات و برنامه‌های مدارس علمیه دینی، کم و کیف تألیفات فقهی و اصولی، کشف و فهم قواعد فقهی و اصول فقه، از مهم‌ترین عوامل و ویژگی‌هایی‌اند که دوره‌ای از فقه را از دوره‌ای دیگر متمایز کرده‌اند. پرواضح است که وضع سیاسی، اجتماعی جهان اهل سنت با جهان اهل تشیع متفاوت بوده و تحول و تطور فقه در دو فریق یکسان نبوده است. با توجه به تحولات خیلی زیاد در ایران پس از انقلاب، بررسی چگونگی وضعیت فقه یکی از ضروریات است. سؤالات اصلی مقاله حاضر عبارتند از: آیا پیروزی انقلاب اسلامی ایران سرآغاز دوران نوینی برای فقه شیعه است؟ اگر جواب مثبت باشد، مشخصات و ویژگی‌های این دوره کدام است؟

نویسنده این مقاله برای یافتن جواب هر دو سؤال، در صدد است تا تأثیر حادثه عظیم پیروزی انقلاب اسلامی ایران را در اوج گرفتن فقه تشیع و ظهور دوره‌ای جدید و مهم برای آن، نشان دهد. بدین منظور، گزارش کوتاهی از نظرات موجود در مراحل تاریخ و ادوار فقه شیعه، ارائه و سپس با ذکر ویژگی‌های خاص فقه در 40 سال اخیر، اثبات خواهد شد که این دوره زمانی، سرآغاز دوران جدیدی برای فقه شیعه و متمایز از قبل از انقلاب است که تا مدتها نیز ادامه خواهد داشت. در پایان مقاله، تعدادی از منابع و پایگاه‌های اطلاعاتی انگلیسی‌زبان از حیث انقلاب اسلامی و تأثیر آن در فقه شیعه به اختصار بررسی خواهد شد تا معلوم شود که اندیشمندان آشنا به فقه و وفادار به ارزشهای والای انقلاب اسلامی، مکلفند در این حوزه نیز فعالیت خود را مضاعف کرده و حقایق را بر جهانیان عرضه کنند.

نویسنده مقاله، از اساتید و صاحب‌نظران این حوزه، متواضعانه و شاگردانه درخواست دارد که نظرات اصلاحی و ارشادی خود را برای تکمیل این نوشته مبدول فرمایند. گفتنی است که در این مقاله هنگام ذکر سایتها و پایگاههای اینترنتی، تاریخ ذکر شده، زمان مراجعه نویسنده مقاله به آن پایگاه است و به اختصار، با «ت.م.» به جای تاریخ مراجعه یا زمان مراجعه نشان داده شده است.

ب) ادوار فقه از دیدگاه نویسندگان

در این قسمت، دیدگاه چند تن از اساتید و فعالانی که در این زمینه قلم‌فرسایی کرده‌اند، نقل می‌شود و در صورت وجود، ویژگی‌های آخرین دوره فقهی را از زبان آنها را بر خواهیم شمرد تا تفاوت دوره بعد و قبل انقلاب معلوم شود.

تذکر دو نکته لازم است که حسب تتبع نگارنده، معمولاً وجه امتیاز دوره‌ای از فقه بر دوره دیگر، در یک یا چند عامل از عوامل ذیل است:

- ظهور یا خاتمه سبک خاصی از اندیشه فقهی؛ مثل اخباری‌گری یا اصولی‌گری.
- ظهور فقیه صاحب سبک قدرتمندی که موجب تحول در فقه یا اصول شده است؛ مثل شیخ مفید، شیخ طوسی، ملا محمدامین استرآبادی، نائینی، شیخ انصاری و ...
- تحولات خاص اجتماعی و سیاسی که در تحول و تطور فقه مؤثر بوده است؛ مثل ظهور پادشاهی صفویه، حوادث پس از جنگ جهانی دوم و مسائل مستحدثه فراوان برای فقهای شیعه و سنی.
- تألیف کتب خاص تأثیرگذار در مطرح شدن فقه؛ مثل کتب اربعه حدیثی، الخلاف شیخ طوسی، مختلف الشیعه علامه حلی و ...

همچنین اینکه، برخی نویسندگان به جای بحث در ادوار فقه، مدارس یا حوزه‌های علمیه فقهی را برشمرده‌اند؛ برای مثال، دانشنامه جهان اسلام در مدخل حوزه علمیه، ویژگی‌های فعالیت‌های فقهی شهرهای قم، ری، بغداد، نجف، حله، جبل عامل، اصفهان، تهران و مشهد را بحث کرده است. (ذاکری، 1389)

1. محمود شهابی؛ یکی از اساتیدی که درباره ادوار فقه تألیف مستقلی نگاشته، مرحوم شهابی است. ایشان ادوار فقه را به دو دوره تشریح و تفریع تقسیم کرده‌اند (شهابی، 1387، ج 1: 44 به بعد و 77 به بعد چاپ دیجیتال. ت.م. 97/8/24). ایشان دوره تشریح را به دوران قبل و بعد از هجرت، تقسیم و زمان نزول احکام را در هر یک بیان کرده‌اند. همچنین دوره تفریع را به چهار عهد اصلی تقسیم کرده‌اند: عهد صحابه، عهد تابعین و اتباع آنان تا غیبت صغری، عهد نواب خاص چهارگانه تا غیبت کبری و عهد غیبت کبری تا عصر حاضر. (همان)

2. ابوالقاسم گرجی؛ ایشان در کتاب «تاریخ فقه و فقها»، ادوار فقه شیعه را چنین برمی‌شمرند: 1. دوره تشریح که بین شیعه و سنی مشترک است؛ 2. دوره اول: عصر تفسیر و تبیین؛ 3. دوره دوم: عصر محدثان؛ 4. دوره سوم آغاز اجتهاد؛ 5. دوره چهارم: عصر کمال و اطلاق اجتهاد؛ 6. دوره پنجم: عصر تقلید؛ 7. دوره ششم: عصر نهضت مجدد مجتهدان؛ 8. دوره هفتم: عصر پیدایش مذهب اخباریان؛ 9. دوره هشتم: عصر جدید استنباط؛ 10. دوره عصر حاضر. ایشان این دوره را از زمان شیخ انصاری تا کنون تعریف کرده و امام خمینی (ره) و دیگر فقهای معاصر را در این دوره جای داده‌اند؛ ولی اشاره‌ای خاص به ویژگی‌های جهان‌شمول فقه نکرده‌اند. (گرجی، 1388: 263-50)

ویژگی‌های فقهی آخرین دوره از دیدگاه ایشان (همان: 264-266) عبارتند از: 1. دقت بی‌مانند و بی‌نظیر در به کار بردن مسائل اصولی در فروع فقه. 2. شیوه و روش مرحوم شیخ در تحقیقات خود ابتکاری بود. 3. شیخ چنانکه در فقه از اصول اهل سنت استفاده نمی‌کرد، اصول خود را از آن اصول تهی می‌ساخت. 4. شیخ در فقه و اصول از مسائلی که تحت تأثیر اخباریان بود، استفاده می‌کرد. 5. موارد جریان امارات و اصول به خوبی و به دقت بررسی و دسته‌بندی شده و تقدّم و تأخرش معلوم است. 6. مسائل مستحدثه در این دوره مطرح شد.

3. محمد تقی علوی؛ ایشان ضمن اشاره به برخی تقسیم‌بندی‌های تاریخ فقه از اساتیدی مثل دکتر شهابی، آیت‌الله جناتی و ...، هیچ اشاره‌ای به نقش و تأثیر انقلاب اسلامی ایران در تحول و شکوفایی فقه نکرده است. (علوی، 1375: 204-163)

4. محمد اسماعیل نوری؛ ایشان تاریخ فقه را به 10 دوره تقسیم کرده است: 1. دوره تشریح؛ 2. دوره تبیین و تدوین فقه؛ 3. دوره دسته‌بندی و تبویب؛ 4. دوره توسعه مسائل فقهی؛ 5. دوره استدلال؛ 6. دوره گسترش استدلال و تنقیح؛ 7. دوره رشد و تکامل؛ 8. دوره تدقیق و ژرف‌اندیشی در مباحث فقهی؛ 9. دوره تلخیص مباحث فقهی و 10. دوره کاربرد همه‌جانبه فقهی. (نوری، 1379)

ایشان دوره دهم را مربوط به زمان امام خمینی (ره) و دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی دانسته که هنوز در جریان است. وی معتقد است فقه شیعه در این دوران، توانمند شده و قدرت پاسخگویی به همه نیازهای بشری در عصر حاضر را به دست آورده است؛ اما ویژگی و مشخصاتی را بیش از آنچه گفته شد، برای این دوره بیان نکرده است.

5. محمد ابراهیم جناتی؛ ادوار فقه از دیدگاه ایشان عبارتند از: 1. مرحله تشریح؛ 2. مرحله تبیین و تدوین؛ 3. مرحله دسته‌بندی و تبویب؛ 4. مرحله گسترش مسائل فقه از راه تفریع و تطبیق از راه اجتهاد؛ 5. دوره استدلال؛ 6. مرحله گسترش و استدلال و تنقیح؛ 7. مرحله رشد و تکامل فقه؛ 8. مرحله تدقیق در اباحت فقهی؛ 9. مرحله تلخیص مباحث فقهی. (جناتی، 1374: 60-25. www.noorlib.ir. ت.م. 97/8/26)

ایشان دوران انقلاب اسلامی را مرحله جدیدی برای تاریخ فقه بیان نکرده، ولی مطلبی را با عنوان «جهان‌شمولی فقه» (همان: 477) مطرح کرده و گفته‌اند: تحقق انقلاب مبارک اسلامی شرایط بسیار استثنایی و فرصتی بسیار مغتنم را برای پیشبرد و شکوفایی راستین فقه اسلامی پدید آورد.

نکته قابل توجه در پنج دسته‌بندی پیش‌گفته، این است که نامگذاری دوره‌های فقه در این منابع یکسان نیست. به نظر می‌رسد که در تعداد دوره‌ها و نامگذاری آنها، هیچ اجماعی نیست و صاحب‌قلمان بیشتر فردی کار کرده و شخصی نظر داده‌اند.

165 **◆** پیروزی انقلاب اسلامی ایران، سرآغاز دوران جدیدی برای فقه شیعه

تعدادی از اندیشمندان حوزه فقه با اینکه در مقالات و اظهارات خود، دوره زمانی پس از انقلاب اسلامی ایران را به صراحت دوران جدید فقهی ننماید، اما معتقدند که انقلاب اسلامی ایران موجب نوآوری‌هایی بی‌سابقه در عرصه فقه شده است. برای نمونه به تعدادی از آنان اشاره می‌شود:

سیف‌الله صرامی معتقد است: «پژوهشهای فقهی پس از انقلاب، جغرافیایی با سه شاخه اصلی داشته است: فقه حکومتی، مسائل مستحدثه و فلسفه فقه. (صرامی، 1387: 83)

محمد سروش محلاتی معتقد است که فقه پس از انقلاب، سه نوع تغییر را ایجاد کرده است: تغییرات کتی، تغییرات کیفی و تغییرات از جهت سبک اجتهاد. (سروش محلاتی، 1396: www.soroosh.mahallati.com، ت.م. 97/8/13)

کمال اکبری می‌نویسد: پس از انقلاب اسلامی، مهم‌ترین تحول در عرصه‌های سیاسی، گذر از فقه فردی به فقه اجتماعی و فقه سیاسی است. در همین راستا، گسترده شدن افقهای جدید برای فقها عبارت است از: 1. نظام‌وار شدن ولایت فقیه؛ 2. تحول در نگاه به امر به معروف و نهی از منکر؛ 3. برداشتهای مردم‌گرایانه از فقه سیاسی؛ 4. توجه به مسئله جمهوری در فقه سیاسی. (اکبری، 1392: 232-230)

علی شفیعی در نشست تخصصی «تأثیر انقلاب اسلامی در توسعه مبانی فقه» بیان داشت: مهم‌ترین تأثیر انقلاب اسلامی در توسعه قلمروهای فقه، ارائه کدهایی همچون ناتوانی مبانی موجود در همراهی با قلمروهای نوین است. (شفیعی، 1397: http://ijtihadnet.ir، ت.م. 97/9/27)

عبدالحسین خسروپناه، شکل‌گیری فقه‌های مضاف را یکی از دستاوردهای انقلاب دانسته و گفته است: شکل‌گیری فقه‌های مضاف، مانند فقه تربیت، فقه مقاومت، فقه فرهنگ و فقه هنر، از جمله دستاوردهای این چهار دهه انقلاب است؛ البته ممکن است گفته شود که حوزه‌های سنتی ما هنوز در بند فقه‌های سنتی‌اند، ولی مسائل مربوط به فقه تخصصی سالهاست که در مظان استفتای مراجع است و دروس خارج برخی بزرگان، مرتبط با همین مسئله است و از مباحثی چون فقه‌الاجتماع، فقه سیاست و فقه معماری و عمران بحث می‌شود. (خسروپناه، 1397: http://hawzahnews.com، ت.م. 97/9/27)

ج) ویژگی‌های فقه شیعه پس از انقلاب اسلامی ایران

انقلاب اسلامی ایران به رهبری فقیه بزرگی به نام امام خمینی (ره) در 22 بهمن 1357 به پیروزی رسید و جمهوری اسلامی ایران را تأسیس کرد. نظریه ولایت مطلقه فقیه در رأس مبانی حکومتی ایشان، موجب پایه‌ریزی شکلی نوین، مکتبی و بی‌سابقه از حاکمیت شد که هنوز در جهان، الهام‌بخشی، عظمت و موقعیت خود را حفظ کرده است. با توجه به ویژگی‌هایی که در ادامه بیان می‌شود، پیروزی انقلاب اسلامی ایران دورانی جدید و طلایی را برای فقه شیعه به همراه آورد.

ویژگی‌های این دوره در پنج محور کلی بیان می‌شود. بدیهی است این دوره هنوز زنده و در جریان است و احتمال رویدادهای خاص و جدید کاملاً محتمل است. بنابر این، در آینده این مطالب حتماً باید تکمیل و بازنگری شوند. این مقاله ویژگی‌ها را اغلب به طور تیتروار برمی‌شمرد، هر چند ممکن است گاهی به دلایلی برخی را اندکی مشروح‌تر توضیح دهد؛ زیرا بسط و توضیح کامل هر یک از این ویژگی‌ها، مبحثی مستقل است که صاحب‌نظران محترم می‌توانند با دید انتقادی و تکمیلی، وارد این حوزه شوند.

1. طرح مباحث و نظرات جدید فقهی

از ویژگی‌های بارز این دوره، مطرح شدن ده‌ها و بلکه صدها بحث جدید فقهی است که فهرست‌وار به برخی از آنها اشاره می‌شود:

- نظریه ولایت مطلقه فقیه از سوی امام خمینی (ره) که مهم‌ترین نظریه فقهی و سرمنشأ همه تحولات این دوره است.
- تأثیر زمان و مکان در اجتهاد.
- اکتفا نکردن فقها به بیان احکام و ضرورت پرداختن به برخی موضوعات.
- بازنگری در برخی احکام فقهی متداول و بروز کردن آنها؛ مثل حکم شطرنج، انفال، معادن، گستره مالکیت شخصی و ...
- پیدایش دروس خارج فقه جدید و برخی نشستهای علمی فقهی جدید. موارد و مصادیق این عنوان بسیار زیادند (برای دیدن فهرست جامع دروس خارج فقه و اصول، ر.ک: www.yon.ir/uiNRG)؛ از جمله:
 - فقه گردشگری؛ (www.sapp.ir)، ت.م. 97/8/30
 - سلسله نشستهای تخصصی الگوی پیشرفت اسلامی؛ (همان، ت.م. 97/8/28)
 - تحلیل فقهی بر فعالیتهای شرکت سرمایه‌گذاری تأمین اجتماعی - شستا؛ (www.yon.ir)، ت.م. 97/8/28
 - نوآوری‌های اجتهادی فقهای معاصر در زمینه حقوق کودک؛ (www.sapp.ir)، ت.م. 97/8/27
 - قرض الحسنه تعاونی؛ (www.yon.ir)، ت.م. 97/9/1
 - احکام کتاب و کتابخوانی و کتابدار مطابق با فتوای رهبر انقلاب؛ (همان، ت.م. 97/9/9)
 - از ملی‌گرایی تا جهان‌وطنی؛ (www.eitaa.com/ijihad)، ت.م. 97/8/24
 - دوره آموزش مؤسسه مطالعات تمدن اسلامی؛ (www.sapp.ir)، ت.م. 97/8/20
 - دوره آموزشی فقه دولت اسلامی؛ (همان، ت.م. 97/8/18)
 - طرح سبک زندگی اسلامی از سوی مقام معظم رهبری؛ (www.basirat.ir)، ت.م. 97/9/26

167 پیروزی انقلاب اسلامی ایران، سرآغاز دوران جدیدی برای فقه شیعه

- تمدن اسلامی (www.von.ir، ت.م. 97/8/4)؛ حتی مجله‌ای به نام «فقه و تمدن» هفتمین مجله شبکه اجتهاد منتشر شده است. (www.111.ir3o02، 23 دیماه 1396)
 - بازاریابی شبکه‌ای از دیدگاه فقهی؛ (www.von.ir، ت.م. 97/8/4)
 - عرصه‌های فقهی در راندگی؛ (همان، ت.م. 97/8/2)
 - بررسی فقهی دستگاه مکانیزه تطهیر متوفی در آرامستان‌ها؛ (www.sapp.ir، ت.م. 97/8/1)
 - درس خارج فقه نظامهای اسلامی؛ (www.von.ir، ت.م. 97/7/30)
 - میزگرد چالشهای فقه در دنیای معاصر؛ (www.sapp.ir، ت.م. 97/7/26)
 - بررسی فقهی جوایز مسابقات تلویزیونی؛ (www.von.ir، ت.م. 97/7/23)
 - تفاوت فقه الحکومه با فقه حکومتی؛ (www.sapp.ir، ت.م. 97/7/23)
 - سیر تحول فقه سیاسی؛ (www.von.ir/60+Eu، ت.م. 97/7/23)
 - بررسی فقهی معاملات سلف (برای پیش فروش خودرو)؛ (www.von.ir، ت.م. 97/7/16)
 - برگزاری 20 درس رسمی فقه معاصر؛ (همان، ت.م. 97/7/13)
 - درس خارج فقه فضای مجازی؛ (www.sapp.ir، ت.م. 97/7/12)
- ازدیاد مسائل مستحدثه جدید. عناوین پیش گفته مثالهایی برای این مطلب است؛ زیرا در هر درس خارج فقه، ده‌ها مسئله قابل طرح است.
- مطرح شدن مسائل اصولی جدید مثل هرمنوتیک و ...

2. فقه و عرصه‌های اجرایی

یکی از مشخصات بسیار بارز و برجسته عصر حاضر، تشکیل حکومت سیاسی بر اساس فقه و به تبع آن ورود فقه به تمامی عرصه‌های اجرایی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی کشور، بلکه منطقه و جهان است که به برخی موارد و جزئیات آن اشاره می‌شود:

- تشکیل شورای نگهبان و مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- تنظیم روابط قوای سه‌گانه کشور بر اساس آموزه‌های فقهی با شرح وظایف خاص هر یک.
- تشکیل شوراهای مختلف فقهی؛ از جمله: شورای فقهی بانک مرکزی (www.bina.ir، ت.م. 97/9/13)، شورای فقهی بورس (www.boursepress.ir، ت.م. 97/9/13)، شورای فقهی رسانه (www.irc.ir، ت.م. 97/9/13)، شورای پول و اعتبار در بانک مرکزی ([cbi.ir](http://www.cbi.ir)، ت.م. 97/9/13)، شورای فقهی وقف (www.mazandaran.ir/ib، ت.م. 97/9/13)، شورای فقهی زنان (www.mehrkhane.com، ت.م. 97/9/13 و www.cilna.ir، ت.م. 97/9/13).
- برگزاری نمازهای جمعه در تمامی شهرهای ایران.

- احیای گسترده موضوعاتی مثل جهاد، شهادت، امر به معروف و نهی از منکر و ...
- تلاش برای تطبیق عملیات بانکی با قوانین اسلامی و ایجاد بانکداری بدون ربا.
- احیای مراسم برائت از مشرکین در آیین حج تمتع.

3. ظهور فقیهان برجسته

بی‌گمان برجسته‌ترین فقیه جامع‌الاطراف این عصر، امام خمینی (ره) است که فقه، فلسفه، تهذیب نفس و عرفان، سیاست، حکومت، مدیریت و قدرت اجرایی، صداقت، شجاعت و اخلاص اساطیری و تربیت انبوه شاگردان برجسته و توانمند را با درایت و هوشمندی به هم درآمیخت و قرآنی بی‌بدیل و ماندگار از دین به یادگار گذاشت. با این حال، فقهای بزرگی همچون: آیت‌الله العظمی خویی، آیت‌الله العظمی گلپایگانی، آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، آیت‌الله العظمی فاضل لنکرانی، آیت‌الله العظمی بهجت، آیت‌الله العظمی حسینعلی منتظری، آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی، آیت‌الله العظمی نوری همدانی، آیت‌الله العظمی سیستانی و آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای و بسیاری دیگر از بزرگان را می‌توان نام برد که نامشان در عرصه فقه می‌درخشد و این سلسله جلیله همچنان ادامه دارد.

4. تحولات خاص مرتبط با فقه

- تقویت حوزه‌های علمی قم و حفظ استقلال آنها و عدم ادغام در حکومت اسلامی.
- محوریت برجسته شهر قم برای دروس فقه، به ویژه در سطوح عالی درس خارج، اجتهاد و فقهت.
- تحول بنیادین در حوزه‌های علمی: با توجه به تحولات همه‌جانبه و چشمگیر در حوزه‌های علمی و تأثیر آن در حوزه فقه، اندکی مشروح‌تر بدان اشاره می‌شود:

یک) نظام تعلیمی حوزه: تا نیمه دوم قرن چهاردهم هجری، دانش آموز وارد مکتبخانه می‌شد و پس از آشنایی با حروف، به فراگرفتن قرآن کریم می‌پرداخت و پس از آشنایی مختصری با مقدمات صرف و نحو، وارد حوزه می‌شد. اما پس از تأسیس مدارس جدید، داوطلبان پس از طی مراحل از تحصیل در مدارس جدید، وارد حوزه می‌شوند. امروزه در ایران داوطلبان پس از طی دوره سیکل، دیپلم یا مقاطع بالاتر، وارد حوزه می‌شوند (www.wikishia، ت.م. 97/8/20). نظام تعلیمی حوزه، همواره متن‌محور بوده و اولین گام برای طلبه، کسب توانایی فهم درست متون دوره مقدماتی و سطح با محوریت متون معین طراحی شده است. (ذاکری، 1389)

دو) تحولات: پس از انقلاب اسلامی در ایران، برنامه و نظام آموزشی جدیدی برای حوزه علمی طراحی شد. این برنامه سعی می‌کرد با حفظ برخی از ویژگی‌های نظام سنتی حوزه، با نظامات آموزش عالی

169 **◆** پیروزی انقلاب اسلامی ایران، سرآغاز دوران جدیدی برای فقه شیعه

در ایران هماهنگی داشته باشد. دوره‌های آموزشی جدید عبارتند از: سطح یک، سطح دو، سطح سه و سطح چهار (شرح تصویب مدارک حوزوی، پیام حوزه، 1377: 13؛ www.wikishia، ت.م. 97/8/20)؛ امری که هم‌اکنون نیز در حوزه‌ها معمول است. این رتبه‌ها اینک به قرار ذیل است: رتبه اول: ادبیات عرب و شرح لمعه؛ رتبه دوم: اصول فقه، قوانین، مکاسب محرمة و رسائل؛ رتبه سوم: مکاسب (بیع و خیارات) و کفایه. در طرح آیت‌الله گلپایگانی، امتحانات هر یک از این رتبه‌ها در سه مرحله برگزار می‌شد و همین، اساس ایجاد 10 پایه درسی، البته با تفاوتی، در نظام آموزشی حوزه شده است (برای آگاهی از مواد درسی پایه‌های یک تا شش، رک: شیرخانی و زارع: 304-309). برای شرکت‌کنندگان در دروس خارج نیز که پس از پایه دهم صورت می‌گیرد، نظام‌نامه‌هایی تدوین شده است. بر اساس گزارشی در سال 1381، تعداد کل دروس پایه هفتم تا دهم و برخی از دروس خارج، به 392 مورد رسیده است (همان: 254-287). تعداد دروس سطح عالی حوزه علمیه قم (پایه‌های هفتم تا دهم) در سال تحصیلی 88-1387، بر اساس فهرست دروس ضمیمه هفته‌نامه افق حوزه، در مجموع 587 درس بوده است. (ذاکری، 1389)

بنابر ضرورت، مدارک تحصیلی حوزوی با مدارک تحصیلی آموزش و پرورش و آموزش عالی به قرار ذیل در چهار سطح معادل‌سازی شده است: سطح اول (تمام شرح لمعه) معادل با دیپلم؛ سطح دوم (تمام رسائل و بخشی از مکاسب و تدوین پایان‌نامه) معادل با کارشناسی، سطح سوم (تمام کفایت و مکاسب) معادل با کارشناسی ارشد و سطح چهارم (گذراندن چهار سال درس خارج فقه و اصول به همراه دادن چهار امتحان و نگارش رساله تحقیقی) معادل با دکتری. به کسانی هم که امتحانات رشته‌های تخصصی مثل تبلیغ و اصول فقه و کلام و امثال آنها را با موفقیت بگذرانند و پایان‌نامه‌ای در آن زمینه بنویسند، به حسب رتبه، مدرک سطح سوم یا سطح چهارم اعطا می‌شود. (همان)

سه) تشکیلات اداری: اعضای اولین شورای مدیریت حوزه در 8 اسفند 1359 به فرمان امام خمینی (ره) و با هماهنگی دیگر مراجع انتخاب شدند (رک: امام خمینی، ج 14: 60). شورای اجرایی این شورا دارای هفت بخش بود: بخش علمی (مرکز تحقیقات علمی، تنظیم برنامه‌های درسی، اصلاح کتابهای درسی، امتحانات، دروس مربوط به بانوان طلبه و برنامه‌های مربوط به طلاب خارجی)، بخش اخلاق و تزکیه (دروس اخلاق، نظارت و مراقبت ویژه و رسیدگی به تخلفات)، بخش مدیریت داخلی (پرونده‌های تحصیلی، گزینش طلاب و جذب نیرو، نظارت بر وضع طلاب خارجی، شناسایی و جذب نیرو، مشمولین نظام وظیفه و مدیران مدارس)، بخش تبلیغات و مبلغین (تربیت مبلغ، تأمین نیازمندی‌های تبلیغی مناطق مختلف و انتشارات)، و بخشهای آمار و اطلاعات، تدارکات و حوزه‌های شهرستان (رک: شیرخانی و زارع: 84). در سال 1370 به پیشنهاد آیت‌الله خامنه‌ای و موافقت دیگر مراجع قم، شورای عالی حوزه علمیه قم تشکیل شد (فیروزی: 5) و تعیین مدیر حوزه و برنامه‌ریزی و تصمیمات اصلی در باب مسائل آن، بر عهده این شورا قرار گرفت (رک: شیرخانی و زارع:

244-249). این تحول در بخش مدارس علمیه خواهران نیز رخ داد و وظایف مدیریت این مدارس، در نامه امام خمینی به هیئت مؤسس جامعه الزهراء در 29 شهریور 1363 مشخص شد. (ذاکری، 1389)

چهار) نشر: قبل از انقلاب، نشریات منتشره از سوی حوزه علمیه عبارت بودند از: مکتب اسلام، مکتب تشیع، سالنامه مکتب جعفری، بعثت، انتقام و الهاوی. پس از انقلاب اسلامی، چاپ نشریات حوزوی از نظر کمی و کیفی ارتقا یافت. برای نمونه می توان به موارد زیر اشاره کرد: آئینه پژوهش، بینات، پژوهشهای قرآنی، پیام حوزه، حوزه، علوم حدیث، کلام اسلامی، معرفت و هفت آسمان (برای تفصیل، ر.ک: شیرخانی و زارع: 157-161؛ جراید، بخش 2 ایران، قسمت ب). همچنین پس از انقلاب، چندین مؤسسه انتشاراتی مهم ایجاد شده که به حوزه علمیه قم وابسته اند؛ از جمله: مرکز انتشار دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم که سال 1361 تا کنون صدها اثر منتشر کرده است (ر.ک. شیرخانی و زارع: 164)، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین (ر.ک: همان: 165)، مرکز الرساله، مرکز الابحاث العقائديه، مرکز المصطفی للدراسات و مرکز احیاء التراث الاسلامی وابسته به مؤسسه آل البیت (همان: 166) و مؤسسه فرهنگی دارالحدیث.

در دو دهه اخیر، نشر الکترونیک نیز در حوزه علمیه مورد توجه قرار گرفته است؛ از جمله مرکز کامپیوتری علوم اسلامی که در زمینه حدیث، قرآن و تفاسیر، فقه و اصول، فلسفه، عرفان، ادبیات فارسی و عربی، تاریخ و جغرافیا با گرایش شیعی، نرم افزارهای گوناگونی تولید کرده است. مرکز معجم فقهی وابسته به مدرسه آیت الله گلپایگانی هم در زمینه آثار اسلامی با تولید نرم افزار المعجم الفقهی که آثار فقهی اهل سنت را در بر دارد و معجم عقائدی و احکام و سپس تلفیق و تبدیل آنها به نسخه الکترونیک کتابخانه اهل بیت، نقش مهمی داشته است (برای تفصیل، ر.ک: کرجی: 69-70). بسیاری از دروس علمای قم نیز اینک به روش نشر الکترونیک در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌گیرد.

پنج) مؤسسات وابسته به حوزه علمیه قم: در دهه چهل شمسی و خاصه پس از نهضت پانزده خرداد، مؤسساتی ایجاد شد. از مهم‌ترین این مؤسسات، دارالتبلیغ اسلامی بود که آیت‌الله شریعتمداری تأسیس کرد. مؤسسه دیگر وابسته به حوزه علمیه قم در این مقطع، مؤسسه در راه حق و اصول دین بود.

پس از انقلاب اسلامی، مؤسسات دیگری وابسته به حوزه علمیه قم ایجاد شدند که مهم‌ترین آنها عبارتند از: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، مرکز تربیت مدرس حوزه علمیه قم، مؤسسه تحقیقات امام صادق، مجمع فقه اهل بیت، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، دانشگاه مفید، مؤسسه آموزش عالی باقرالعلوم، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، جامعه الزهراء (ویژه بانوان) و دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم. (ذاکری، 1389)

ویکی‌شیعه مراکز حوزوی دانشگاهی و تخصصی وابسته به حوزه علمیه را چنین برمی‌شمارد: دانشگاه باقرالعلوم (ع)، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، دانشگاه مفید، دانشگاه ادیان و مذاهب، دانشگاه

171 **پیروزی انقلاب اسلامی ایران، سرآغاز دوران جدیدی برای فقه شیعه**

قرآن و حدیث، دانشگاه معارف اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلام، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده دانشنامه‌نگاری دینی، مؤسسه فکر اسلامی و پژوهشگاه جامعه‌المصطفی العالمیه. در ضمن، در سالهای بعد از انقلاب اسلامی در ایران، مراکز تخصصی به منظور پاسخگویی به نیازهای جامعه ایجاد شده ... در حال حاضر 21 مرکز تخصصی وابسته به حوزه وجود دارد؛ تخصصی امامت اهل بیت، تخصصی ائمه اطهار، تخصصی باقرالعلوم، تخصصی تبلیغ، تخصصی تفسیر و علوم قرآن، تخصصی حضرت مهدی، تخصصی حقوق و قضای اسلامی، تخصصی دارالهدی، تخصصی شیعه‌شناسی، تخصصی علوم و حدیث، تخصصی فلسفه اسلامی، تخصصی کلام اسلامی، تخصصی مذاهب اسلامی، تخصصی معارف اهل بیت، تخصصی نهج البلاغه، مؤسسه آموزش عالی حوزوی اسراء، مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا، مؤسسه آموزش عالی تربیت مدرس، مؤسسه آموزش عالی حوزوی خاتم‌النبین، مؤسسه بین‌المللی مطالعات اسلامی، از جمله مراکز تخصصی وابسته به حوزه علمیه است. اکثر این مراکز در قم قرار دارد، اما در برخی از مراکز استانها که مدارس علمیه گسترده‌ای وجود دارد نیز تأسیس شده است. (سایت مدیریت امور مراکز تخصصی حوزه‌های علمیه، ت.م. www.wikishia.ir; 1395/11/24، ت.م. 97/8/20)

- ازدیاد مدارس علمیه و طلاب علوم دینی شیعی: پیش‌تر، تحول کیفی و کمی مدارس علمیه بیان شد. برای مزید فایده به اختصار ذکر می‌شود که تعداد حوزه‌های علمیه در سال 1394، 480 مدرسه با 17000 استاد بوده و تعداد 170 مدرسه نیز در دست ساخت است... به گفته محمود رضا جمشیدی، مدیر حوزه‌های علمیه خواهران، بیش از 80 هزار نفر در بیش از 500 مدرسه علمیه و با 10 هزار کادر و استاد در حوزه‌های خواهران مشغول فعالیت‌اند (جمشیدی: خبرگزاری رسا، تاریخ بازدید 1395/11/28). مهم‌ترین مدرسه، جامعه الزهرا قم است. این مرکز، مؤسسه‌ای آموزشی در شهر قم برای تحصیل علوم دینی بانوان است که سال 1363 با حکم امام خمینی تأسیس شد (حاضری، 1381: 91) و در چهار سطح به آموزش طلاب مشغول است. به گفته مسئولان، تا سال 1394 تعداد 50 هزار طلبة ایرانی و غیر ایرانی از جامعه‌الزهرا(س) فارغ‌التحصیل شده‌اند. (www.wikishia.ir، ت.م. 97/8/20)

- ازدیاد مدارس علمیه و طلاب علوم دینی اهل سنت: جمعی از علمای اهل سنت در ایران (حدود 20 نفر) طی نامه‌ای در جواب اظهار نظری از آقای دکتر شوقی ابراهیم‌علام، مفتی مصر اعلام کرده‌اند که: «مساجد و مدارس علوم دینی اهل سنت در ایران پس از انقلاب اسلامی 10 برابر شده است (www.Irna.ir) ت.م. 97/8/30. آقای خطیبی قشمی، عضو شورای برنامه‌ریزی مدارس علوم دینی اهل سنت نیز در مصاحبه با فصلنامه جبل‌المتین (1395، دوره پنجم، ش 16: 13-8) گفته است: «قبل از انقلاب حدود نیم قرن مدارس علوم دینی اهل سنت در جنوب تعطیل بود. اما بعد از انقلاب فعال شده و تنها در سالهای 70-1360 در جنوب کشور 20 مدرسه علمیه اهل سنت تأسیس شده است و از دهه 70 به بعد هم شاهد تحول بزرگی در این زمینه بوده‌ایم. (www.Irna.ir) ت.م. 97/8/30»

- تربیت مبلغ برای کل جهان در حوزه «جامعه‌المصطفی‌العالمیه»: شورای سرپرستی طلاب غیر ایرانی، در 29 شهریور 1358 به «مرکز جهانی علوم اسلامی» و بعد از سال 1372 به «جامعه‌المصطفی‌العالمیه» تغییر نام داد (ر.ک: جامعه‌المصطفی‌العالمیه: 11؛ ذاکری، 1389) این مرکز دارای 170 واحد تابعه است و در 60 کشور، واحد آموزشی دارد. بنابر اعلام این مرکز، تا سال 1394، تعداد 50 هزار نفر به تحصیل اشتغال داشته و 25 هزار نفر فارغ‌التحصیل شده‌اند. این مرکز توسط هیئت اُمنای و زیر نظر دفتر رهبری اداره می‌شود. (www.wikishia، ت.م. 97/8/20)

- تأسیس رادیو معارف، رادیو قرآن، شبکه قرآن و پخش دروس مذهبی، به‌ویژه دروس خارج فقه مراجع عظام از رادیو معارف.

- احیای مجدد اندیشه دارالتقرب بین‌المذاهب اسلامی از سوی آیت‌الله خامنه‌ای به صورت فعال‌تر.

- ورود فقها به فضای مجازی؛ برای نمونه سایت اینترنتی برخی از مراجع ذکر می‌شود:

www.javadi.esra.ir

www.noorihamedani.com

www.makarem.ir

www.hashemishahroudi.org

www.saafi.com

www.tohid.ir (آیت‌الله سبحانی)

<http://zanjani.ir>

www.Leader.ir (رهبری)

www.sistani.org

www.saanei.xyz

- طرح مسئله «وحدت حوزه و دانشگاه» که ان‌شاءالله در ادامه به بالندگی بیشتر فقه منجر شود.

- **تألیفات و انتشارات فقهی:** در بخش مربوط به تحولات حوزه، مطالبی در این باره بیان شد. اما حجم کتب فقهی چاپ‌شده در این دوره، منحصر به فعالان حوزه‌های علمیه نبوده و در سایر مراکز علمی و تحقیقاتی تاکنون ده‌ها و شاید صدها برابر دوره قبلی تولیدات، تألیفات و انتشارات علمی فقهی داشته‌ایم که هم از نظر عنوان، هم از نظر شمارگان و هم از نظر تصحیح و چاپ منابع اصیل و قدیمی شیعه، قابل مقایسه با هیچ مکان و زمان دیگری نیست و نیازی به ذکر مثال ندارد.

انتشار مجلات علمی - پژوهشی مختلف فقهی چشمه جوشان انتشار مطالب علمی فقهی در حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌هاست که قبل از انقلاب سابقه نداشته است. می‌توان فهرست کامل مجله‌ها را در پایگاه‌های [sid](http://sid.ir)، noormags.ir و ... یافت. برای نمونه می‌توان به مجلات ذیل اشاره کرد: جستارهای فقهی، دوفصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دوفصلنامه فقه مقارن، فصلنامه فقه و اصول، نشریه فقه و حقوق اسلامی.

انتشار کتب در عرصه‌های الکترونیکی و مجازی هم بُعد دیگری از تحولات فقهی در این زمینه است. برای مثال، نرم‌افزارهای مختلف مؤسسه نور، کتابخانه اهل‌بیت، کتابخانه دیجیتال نور، کتابخانه دیجیتال

173 ❖ پیروزی انقلاب اسلامی ایران، سرآغاز دوران جدیدی برای فقه شیعه

جامعه‌المصطفی‌العالمیه، کتابخانه مدرس فقهات، کتابخانه قائمیه، کتابخانه دیجیتال آستان قدس رضوی، مرکز فقهی ائمه اطهار(ع)، کتابخانه دیجیتالی تبیان و ... از آن جمله‌اند.

5. بررسی برخی منابع انگلیسی مرتبط

در این بخش، برخی از منابع و پایگاه‌های اینترنتی انگلیسی‌زبان که به تاریخ فقه اسلامی پرداخته‌اند، به‌طور مختصر (از زاویه بحث این مقاله) بررسی می‌شوند. بدیهی است بررسی همه منابع، مستلزم فرصتی مستقل است.

شعیب احمد دوره‌های تحول فقه را منحصر به چهار مرحله دانسته و آنها را چنین برمی‌شمارد: «دوره اول، تشریح (زمان پیامبر)؛ دوره دوم، بعد از پیامبر تا آخر قرن دوم؛ دوره سوم، از سال 300 تا 400 ق. (زمان تأسیس مذاهب اربعه)؛ دوره چهارم، از سال 500 تا قرن حاضر (احمد، 2005: 18 به بعد). ایشان هیچ اشاره‌ای به جهان تشیع و ادوار آن و انقلاب اسلامی ایران و ... نداشته است.

سامی الحسن¹ (2012) از اساتید امارات متحده عربی، در دومین فصل کتاب خود² آغاز تشریح فقه را از زمان پیامبر (ص) دانسته و ضمن اشاره به منابع فقه اسلامی، چگونگی پیدایش مذاهب چهارگانه اهل سنت را به‌طور مشروح توضیح داده و هیچ اشاره‌ای به فقه شیعه و انقلاب اسلامی ایران نکرده است.

کتابی به نام «توسعه تاریخی قوانین اسلامی»³ فقه اسلامی را با تکیه بر کشور هند به پنج دوره تقسیم کرده است: 1. سال 1-10 هجری؛ 2. سال 40-10 (زمان خلفای راشدین)؛ 3. سالهای 400-300، دوره رشد و تقویت حقوق اسلامی؛ 4. سالهای 330 ق تا 1924 میلادی، دوره انقراض خلافت اسلامی در غرب هند یا تأسیس حکومت انگلستان در هند؛ 5. از سال 1924 تا کنون، دوره‌ای که در اکثر کشورها قانونهای اسلامی تصویب شد. این منبع هیچ اشاره‌ای به شیعه و انقلاب اسلامی ایران ندارد. (سانجوت،⁴ 2013)

مقاله «فقه اسلامی و تاریخ حقوقی غرب»⁵ ضمن مقایسه مؤلفه‌های بین حقوق غرب و فقه اسلامی، هیچ اشاره‌ای به تحول آن به ویژه پس از انقلاب اسلامی ندارد. (وان‌هوک،⁶ 2018: www.researchgate.net، ت.م. 97/8/22)

پایگاه ویکی‌پدیا در معرض فقه جعفری،⁷ (ت.م. 97/8/29) با اشاره به نظریه امام خمینی (ره) که فقه شیعه مبتنی بر معرفت‌شناسی¹ و پویاست و بر دو عنصر زمان و مکان بر اجتهاد تأثیرگذارند، هیچ اشاره‌ای به ادوار فقه و تأثیر انقلاب اسلامی ایران در آن نکرده است. این منبع انگلیسی در بخش معرفی شیعه نیز اشارتی بر ادوار فقه شیعه نکرده.

1. Samiul Hassan

2. *Islamic Jurisprudence: Sources and Traditions Creating Diversity in Human Relationship* (23-42).

3. *Historical Development of Islamic Laws*

4. Sanjyot

5. *Islamic Jurisprudence and Western legal History*

6. Van Hocke

7. Wikipedia - Ja'fari Jurisprudence

در کنار این مطالب و پایگاههای انگلیسی، مطالب بسیار زیادی علیه انقلاب اسلامی ایران درج شده که خیلی از آنها انقلاب ایران را حتی اسلامی نمی‌دانند، چه رسد به اینکه تأثیر آن را بر رشد و تحول فقه بنویسند؛ برای نمونه به چند مورد اشاره می‌شود.

قبادزاده در پایگاه www.abc.net طی مقاله‌ای² گفته است که نه تنها حکومت ایران پس از انقلاب سال 1357، بلکه حکومت شخص پیامبر(ص)، از مأموریت‌های الهی - دینی او جداست و دینی نبود و صرفاً یک واقعه بود. (قبادزاده، 2018 ت.م. 97/9/14)

مقاله دیگری ادعا می‌کند که سبک حکومتی امام خمینی، در قرآن و سنت پیشینه‌ای نداشته و بسیاری از قسمتهای سبک حکومتی اش را از منابع غیر اسلامی قرض کرده است. (صرافان، 2018 ت.م. 97/8/25)

مقاله‌ای نیز معتقد است که اسلامی کردن قانون توسط رهبر جمهوری اسلامی از انقلاب 1979 (1357) با واقعیات معاصر ایران تعارض داشت که منجر به برخورد و اصطکاک بین مجلس و شورای نگهبان شد. (نیکام، 2000 ت.م. 97/8/22)

حتی برخی پا را فراتر از این گذاشته و معتقدند «انقلاب اسلامی و امام خمینی(ره) نه تنها موجب رشد فقه نبوده، بلکه پس از سال 1357 سیاستهای پارانوئیدی (توهم جرم‌انگاری دیگران) حاکم بوده است. (آبراهامیان، 1993: 38 ت.م. 97/8/23)

د) نتیجه گیری

از مجموع مباحث این مقاله نتیجه گرفته می‌شود که دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، دوران جدید و مهمی برای فقه تشیع است، که می‌توان ویژگی‌های آن را در پنج محور ذیل برشمرد:

1. مطرح شدن مباحث و نظرات جدید فقهی و در رأس همه «ولایت مطلقه فقیه»
2. ورود فقه به عرصه‌های اجرایی و حکومتی؛
3. ظهور فقیهان برجسته و در رأس همه امام خمینی(ره)؛
4. تحولات همه‌جانبه و اساسی در حوزه‌های علمیه و ورود فقه و فقه‌ها به دنیای مجازی و صدا و سیما؛
5. ازدیاد چشمگیر تألیفات و انتشارات فقهی به صورت کتب، مجلات و نرم‌افزارها.

1. Epistemology
2. The Iranian Revolution of 1979: How Islamic was it

منابع

- اکبری، کمال (1392). «جمهوری اسلامی ایران و گشودن افتخای جدید فقهی». *فقه اهل بیت*، سال نوزدهم، ش 73: 245-211.
- باغستانی، اسماعیل (1389). «حوزه علمیه». *دانشنامه جهان اسلام*، ج 14. تهران: دانشنامه جهان اسلام.
- حاضری، مهدی (1381). امام خمینی (س) و نهادهای انقلاب اسلامی. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س). بنقل از ویکی شیعه.
- جناتی، محمدابراهیم (1374). *ادوار فقه و کیفیت بیان آنها*. تهران: کیهان. چاپ دیجیتال: www.noorlib.ir
- خسروپناه، عبدالحسین (1397). «فقه راهبردی و فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف از برکات انقلاب هستند». قابل دسترس در: <http://hawzahnews.com>
- خمینی (امام)، روح الله (1389). *صحیفه نور*. ج 14. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ پنجم.
- ذاکری، علی اکبر (1389). «حوزه علمیه». *دانشنامه جهان اسلام*، ج 14. تهران: دانشنامه جهان اسلام.
- راعی گلوچه، سجاده؛ صادقی یکتا، اصغر (1385). «جراید بخش 2 ایوان قسمت ب». *دانشنامه جهان اسلام*، ج 10. تهران: دانشنامه جهان اسلام.
- شرح و تصویب مدارک حوزوی (بهار 1377). *مجله پیام حوزه*، ش 17: 13، قابل دسترس در: hawzah.net
- سروش محلاتی، محمد (1396). «امام خمینی و گذر به فقه پساانقلاب». قابل دسترس در: www.soroosh.mahallati.com
- شفیعی، علی (1397). «تأثیر انقلاب اسلامی در توسعه مبانی فقه». قابل دسترس در: <http://ijtiHADnet.ir>
- شهابی، محمود (1387). *ادوار فقه*. تهران: وزارت فرهنگ ارشاد اسلامی - چاپ دیجیتال: www.ghaemiyeh.ir
- شیرخانی، علی؛ زارع، عباس (1384). *تحولات حوزه علمیه قم پس از پیروزی انقلاب اسلامی*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- صرامی، سیف‌الله (1387). «جغرافیای فقه پژوهی در ایران معاصر». *کتاب ماه دین*، ش 136: 85-82.
- علوی، محمدتقی (1375). «نگاهی بر تاریخ فقه و ادوار مختلف آن». *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*، دوره سی و نهم، ش 161-160: 204-163.
- فیروزی، عباس (1374). «دومین دوره شورای عالی و مدیریت حوزه علمیه قم». *مجله پیام حوزه*، ش 17: 13. بنقل از باغستانی، اسماعیل (1389). «حوزه علمیه». *دانشنامه جهان اسلام*، ج 14.

- کرجی، علی (1384). قم و مرجعیت. قم: انتشارات زائر. بنقل از باغستانی، اسماعیل (1389). «حوزه علمیه». *دانشنامه جهان اسلام*، ج 14.
- کرجی، ابوالقاسم (1388). تاریخ فقه و فقها. تهران: سمت، چاپ دهم.
- جامعه المصطفی العالمیه لوح فشرده (1387). قم. بنقل از باغستانی، اسماعیل (1389). «حوزه علمیه». *دانشنامه جهان اسلام*، ج 14.
- نوری، محمد اسماعیل (1379). آشنایی با ابواب فقه. تهران: مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البیت (ع). چاپ دیجیتال: www.hawzahnews.com.
- Abrahamian, Ervand (1993). "Khomeini sm: Essays on the Islamic Republic the Paranoid Style in Iranian Politics". In: www.jstmt.ut.ao.ir.
- Ahmad, Shoayb (2005). **The Development of Islamic Jurisprudence (FIQH) and Reasons for Juristic Disagreements among Schools of Law.** University of South Africa.
- Akbari, Kamal (2013). "Islamic Republic of Iran and Opening New Jurisprudential Horizons". *Fegh e Ahle Beyt*, No. 73: 211-245.
- Alavi, Mohammad Tagi (1996). "Take a Look at the History of Jurisprudence and its Different Periods". *Tabriz University, Faculty of Literature and Humanities' Quarterly*, Vol. 160-161: 163-204.
- Baghestani, ismaeel (2010). "Islamic religious schools (Hawzah)". *Encyclopedia of the Islamic World Encyclopedia*, Vol. 14. Tehran.
- Firoozi , abbas (1995). "The second higher council and management of Qom Islamic religious school (Hawzah)". *Message of Hawzah magazine* ; N: 17:13 ; recited from Baghestani, ismaeel (2010). "Islamic religious schools (Hawzah)". *Encyclopedia of the Islamic World Encyclopedia*, Vol. 14. Tehran.
- Gobadzadeh, Naser (2018). "The Iranian Revolution of 1979: How Islamic was it?". In: www.abc.net.
- Gorji, Abolgasem (2009). **Tarikh e Fegh & Fogaha.** 10th Edition. Tehran: Organization for the Study and Compilation of Humanities Books of Universities.
- Hazeri, Mahdi (2002). **Imam Khomeini & Nahad hae Engelab e Islami.** Tehran: set-out & Publishing Institute of Imam Khomeini.
- Jannati, Mohammad Ibrahim (1995). **Advar e Fegh & Keyfiyat e Bayan e Anha.** Tehran: Keyhan Institute. www.noorlib.ir.
- Karaji, Ali (2005). **Qom & Marjaiyat.** Qom: Zayer Publishing.
- Khomeini (imam), Rohallah (2010). **Sahifeh e Noor.** Tehran: set-out & Publishing Institute of Imam Khomeini, Vol. 14.
- Khosrov Panah, A.H. (2018). "Strategic Jurisprudence and New Jurisprudences, and Complementary Philosophies are Blessings of Revolution". <http://hawzahnews.com>.
- Niknam, Azadeh (2000). "The Islamization of Law". In: www.merip.org.

- Noori, Mohammad Ismail (2000). **Ashnaii ba abvab e Fegh**. Tehran: Ahl al-Bayt Research and Publishing Institute (pbuh). www.hawzahnews.com.
- Samiul Hassan (2012). **The Muslim World in the 21th Century Space, Power and Human Development**, XX, 364p, www.springer.science.com.
- Sanjyot, C. (2013). **Historical Development of Islamic Laws, 5 min Periods**. www.abysinnialaw.com
- Sarafan, Niloufar (Lily) (2018). "**The Evolving Nexus between Islam and Iran**". In: www.web.stanford.edu.
- Serami, Seyf Allah (2008). "**Geography of Jurisprudence- Research in Contemporary Iran**". *Ketab e Mah e Din*, 136: 82-85.
- Shafi'I, Ali (2018). "**The Impact of the Islamic Revolution in Developing the Principles of Jurisprudence**", <http://ijtihadnet.ir>.
- Shahabi, Mahmud (2008). **Advar e Fegh**. Tehran: Ministry of Islamic Culture and Guidance. www.ghaemiyeh.ir.
- Shirkhani, Ali; Zare', Abbas(2005). **Tahavolat e Havza e Elmieh Qom Pas Az Engelab e Islami**. Tehran: Islamic Revolution Documentation Center.
- Soroosh Mahallati (2017). "**Imam Khomeini and Passing the Jurisprudence of Post-Revolution**". www.soroosh.mahallati.com.
- Van Hocke, Mark (13. Nov. 2018). **Islamic Jurisprudence and Western Legal History**. www.Researchgate.net.
- Zakeri, Ali Akbar (2010). "**Islamic religious schools (Hawzeye Elmiye)**". *Encyclopedia of the Islamic World Encyclopedia*, Vol. 14. Tehran.
- www.abc.net
- www.abysinnialaw.com
- www.basirat.ir
- www.bing.ir
- www.boursepres.ir
- www.cbi.ir
- www.eitaa.com
- www.ghaemiyeh.com
- www.hashemishahroudi.org
- www.hawzahnews.com
- www.hawzah.net
- www.ilna.ir
- www.irc.ir
- www.irna.ir
- www.ISC.ir
- www.javadi.esra.ir
- www.jstmt.ut.ac.ir
- www.leader.ir

- www.makarem.ir
- www.mazandaran.irib
- www.mehrkhane.com
- www.merip.org
- www.noorihamedani.com
- www.noorlib.ir
- www.noormags.ir
- www.Researchgate.net
- www.saafi.com
- www.saanei.xyz
- www.sapp.ir
- www.sistani.org
- www.soroosh.mahallati.com
- www.Sid.ir
- www.tohid.ir
- www.web.stanford.edu
- www.Wikipedia
- www.wikishia
- www.yon.ir

